

УДК 94(477) Коврай: 929.5 Томара

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.19>

РІД ТОМАР У КОВРАЇ: ПОХОДЖЕННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ

Руденко Юлія,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Київського кооперативного інституту бізнесу і права

ORCID ID: 0000-0002-2276-199X

У статті досліджується історія роду Томар, зокрема його коврайської гілки, яка відіграла значну роль у становленні с. Коврай Золотоніського району Черкаської області.

Основою для дослідження стали документи Центрального державного історичного архіву України й фонди Літературного музею Г.С. Сковороди. Аналізуючи доступні джерела, авторка виявила, що комплексного дослідження цього роду раніше не існувало, а лише окремі аспекти його історії були предметом уваги дослідників.

Основу теоретико-методологічної бази дослідження становить сукупність загальнонаукових і суто історичних методів. Застосовуються загальновізані принципи об'єктивності, науковості, логіко-системний і порівняльний аналіз, проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, узагальнення, опрацювання усно-історичних джерел.

Рід Томар мав грецьке походження, був відомий ще в Епірі й Македонії. У XVII ст. окремі представники роду емігрували до України через турецьке завоювання Греції. Засновником української гілки роду був Іван Томорка, який оселився в Переяславі й став активним учасником козацького руху. Протягом століть рід Томар інтегрувався в козацьку старшину й став частиною «малоросійського дворянства». Томари прагнули забезпечити успішну кар'єру своїх синів в адміністративних структурах і на військовій службі. Найвідомішим представником родини в Російській імперії став Василь Томара – учень Григорія Сковороди.

Дослідження висвітлює економічний і соціальний вплив Томар на розвиток с. Коврай. Вони володіли значними земельними угіддями й фільварками, активно займалися сільським господарством, будівництвом церков та іншими соціально важливими проєктами. Серед досягнень роду – заснування Троїцької церкви в селі, що стала важливим культурним і духовним центром.

У статті зроблено висновок про вагомий внесок роду Томар у розвиток місцевої громади, а також відображено складні стосунки між місцевими жителями й представниками роду, що були зумовлені соціально-економічними змінами того часу.

Ключові слова: Рід Томар, козацька старшина, «малоросійське дворянство», Коврай, соціально-економічний розвиток, маєток, Троїцька церква.

Rudenko Yuliia. The Tomar family in Kovrai: origins and legacy

The article explores the history of the Tomar family, particularly its Kovrai branch, which played a significant role in the development of the village of Kovrai in Zolotonosha district of Cherkasy region.

The research is based on the documents from the Central State Historical Archive of Ukraine and the collections of H.S. Skovoroda Literature Museum. Having analyzed all available sources, the author discovered that no comprehensive study of this family had existed previously, with only certain aspects of its history having been the subject of researchers' attention.

The groundwork of the theoretical and methodological basis of the study is a set of general scientific and purely historical methods. The generally accepted principles of objectivity, scientificity, logical-systematic and comparative analysis, problem-chronological approach, as well as methods of synthesis, generalization, processing of oral-historical sources are applied.

The Tomars had Greek roots and were known in Epirus and Macedonia. In the 17th century, some family members emigrated to Ukraine due to the Turkish conquest of Greece. The founder of the Ukrainian branch of the family was Ivan Tomorka, who settled in Pereiaslav and became an active participant in the Cossack movement. Over the centuries, the Tomar family integrated into the Cossack elite and became part of the "nobility of Little Russia". The Tomaras sought to secure successful careers for their sons in administrative structures and military service. The most prominent member of the family in the Russian Empire was Vasyl Tomara, a student of Hryhorii Skovoroda.

The research highlights the economic and social influence of the Tomar family on the development of Kovrai. Its members owned significant landholdings and manors, actively engaged in agriculture, church construction, and other socially important projects. Among their achievements was the founding of the Trinity Church in the village, which became an important cultural and spiritual center.

The article concludes that the Tomar family made a substantial contribution to the development of the local community. It also reflects on the complex relationships between local residents and family representatives, shaped by the socio-economic changes of the time.

Key words: the Tomar Family, Cossack officers, "nobility of Little Russia", Kovrai, socio-economic development, estate, Trinity Church.

Серед стародавніх українських старшинських родів було чимало представників іноземного походження, переважно з Балкан і Придунайських князівств. Це пояснюється поширенням впливу Османської імперії на ці регіони. Іноземці швидко приймали українську національну ідею, вступали в родинні зв'язки з козацькою старшиною і ставали невід'ємною частиною «малоросійського дворянства», роблячи значний внесок у розвиток української державності й культури. Серед них був і рід Томар.

Джерельна база роботи включає документи Центрального державного історичного архіву України, фонди Літературного музею Г.С. Сковороди, які дають можливість завдяки критичному їх використанню й зіставленню даних, які в них містяться, досягнути мети дослідження. Аналіз історіографії дає нам змогу зробити висновок, що комплексної роботи, яка б спеціально досліджувала історію коврайської гілки Томар, не існувало. Лише окремі епізоди, які висвітлюють ті чи інші аспекти проблеми, знаходилися в полі зору дослідників. Праці дослідників В. Томазова, В. Модзалевського допомагають вивчити різні точки зору на явища, що розглядаються. Значною мірою дослідження спирається на праці Л. Махновця, Г. Голиша, М. Пономаренка, які розглянули як загальні питання проблеми, так й окремі їх аспекти.

Мета статті полягає в дослідженні походження коврайської гілки роду Томар і визначенні їхньої ролі в розбудові с. Коврай Золотоніського району Черкаської області.

Томари (Томорки) – аристократичний рід грецького походження, відомого в Епірі й Македонії. У період турецького завоювання Греції окремі представники цього роду емігрували спочатку на Сицилію, а згодом до України. Засновником української гілки роду Томар був Іван (Ян) Томорка, який у середині XVII ст. оселився в Переяславі разом із синами Степаном, Василем і Парфеном [5, с. 58]. Там він займався торгівлею «турськими» товарами, після чого переселився до Канева. Від прізвища Томорка було утворене прізвище Томара. Одна з версій значення прізвища Томара/Томорка: томар – головний убір, який отримували головні князі від царя.

У реєстрах 1649 р. трапляється Іван Томорка, козак сотні Переяславського полку. Унаслідок цього склалися тісні стосунки між І. Томарою та представниками козацької адміністрації. Він неодноразово виконував доручення гетьманів: у 1672 р. їздив від гетьмана П. Дорошенка до гетьмана Д. Многогрішного; за наказом збирав податки з перевозу в Переяславі. За свої послуги він отримував належну винагороду. Так, Томарі було дозволено разом із Я. Соловим тримати за відкупи індуктивний збір, що сприяло його збагаченню [15, с. 193].

Із синів І. Томари найвідоміші старші – Степан і Василь. Саме С. Томара купив землі в Гельмязівської сотні й осадив людей на річці Ковраєць. У 1740 р. мешканець с. Гельмязів Я. Лесенко в донесенні до канцелярії Переяславського полку повідомив, що приблизно 50 років тому його мати, Х. Ансиха, передала свої земельні володіння С. Томарі для облаштування хутора на річці Коврай під час його служби осавулом [1, с. 302]. Завдяки зусиллям батька Степан отримав звання «дворянина» при гетьману І. Самойловичу. Згодом він обійняв посаду сотника Домантівської сотні, а пізніше займав високі посади в Переяславському полку: полкового осавула, обозного, наказного полковника. У 1707 р. Степан став полковником Переяславського полку й залишався на цій посаді до своєї смерті в 1715 р. Перебуваючи на керівних посадах, він зумів зосередити значні земельні володіння, отримати від гетьманів і царської адміністрації підтвердження прав на них для себе та своїх нащадків, ставши одним із найбагатших землевласників Переяславського полку [15, с. 194].

Від першого шлюбу з Варварою Вуйтівною (?–1698) мав єдиного сина Івана, значкового товариша Переяславського полку. Він був обділений увагою батька, не здобув освіти й належної частки спадщини. Гілка ця швидко здрібніла.

Багатство та вплив Томар серед козацької старшини зростали, і майбутній переяславський полковник узяв другий шлюб із Пелагеєю Яківною Лизогуб (?–1715). Вона була представницею найбагатшого та найвпливовішого роду Гетьманщини. Батьком її був полковник канівський і чернігівський, генеральний осавул і наказний гетьман від гетьмана П. Дорошенка Яків Кіндратович (?–1698) [15, с. 195].

Єдиний син від другого шлюбу – Василь Степанович Томара – (?–1736), переяславський полковник, не планував кар'єрного зростання, а дбав про зміцнення статків роду. У 1715 р. С. Томара помер у ранзі полковника, і землі біля р. Ковраєць стали власністю його сина, бунчукового товариша В. Томари [19, арк. 33], згідно з гетьманським універсалом і царською грамотою – «за вірні і знатні служби батька його в цілковите посідання». Він володів «хуторами з полями пахотними, гаями, козаками, конями і дробним бидлом з городами» [4, с. 82; 17, арк. 6–8]. Так, на В. Томару кріпаки працювали в Богушківій і Бубнівській Слобідках, Ковраї та Підставках [7, с. 27].

Багато часу він приділяв облаштуванню с. Коврай, яке на довгі роки стало резиденцією цієї гілки роду Томар. Водночас В. Томару неодноразово призначали наказним переяславським полковником.

Загинув В. Томара в кримському поході 1735–1736 рр. Одружений В. Томара був із рідною племінницею барона Карла Ренне Єлизаветою фон Бринкен [15, с. 196].

Син Василя Томари – Степан Томара (1719–1794) – з 1737 р. служив у тому ж полку, що й батько, дослужившись до «бунчукового товариша». У 1743 р. він одружився з Анною Кочубей (1722–1826) – дочкою полковника Полтавського полку Василя Кочубея та Марії Кочубей (у дівоцтві Янович). Анна Василівна вийшла заміж усупереч волі батька й через це була позбавлена приданого і спадщини. У родовому маєтку в с. Коврай у них народилося четверо доньок і троє синів. Першою дитиною стала Єлизавета, яка народилася в 1743 р., у 1746 р. народився син Василь, близько 1748 р. з'явилася донька Марфа, а близько 1751 р. – син Павло, у 1754 р. народилася донька Уляна, а в 1757 р. – донька Софія. Найменший син, Михайло, народився в 1766 р., коли батьку було 47 років, а матері – 44 [13; 14].

У 1784 р. С. Томара отримав чин колезького радника. 6 червня 1794 р. 74-річний Степан Васильович помер. Його дружина Анна Василівна пережила його майже на чверть століття й вважається, що померла не пізніше 1826 р.

Рід Томар був унесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтавської, Херсонської та Воронежської губерній, а його герб – до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» [16].

Про стосунки, які панували в родині, свідчить, наприклад, такий факт: коли в сина Василя Степановича на дипломатичній службі в Мессіні виникла катастрофічна фінансова ситуація, його батько Степан Васильович застав село, щоб надіслати гроші синові, про що В. Томара згадав в одному зі своїх листів до графа А. Воронцова від 30.11.1791 р.: «Полк, в продолжение войны, стоил отцу моему заклада деревни; на сие служение, с того времени, как оное мне дано».

Видаючи заміж своїх доньок, С. Томара забезпечував їх значними посагами, включаючи коштовності, годинники, хутра, карети, коней, худобу й інші цінності, загальною вартістю 6–7 тисяч карбованців для кожної [3, с. 121].

С. Томара активно розширював родові володіння. Згідно з книгою генеральної ревізії с. Коврай від 31 серпня 1767 р., маєток належав бунчуковому товаришу С. Томарі, який отримав його у спадок від батька Василя й діда Степана Томари. Землі були заселені посполитими, що стали фактичними кріпакками Томари. У ревізійній книзі зазначено, що в маєтку проживало 364 чоловіки та 338 жінок, із яких 79 осіб були літніми або фізично неспроможними до праці. Інші становили основну робочу силу, яка забезпечувала багатство Томари. Згідно з даними, робітники отримували 1–2 карбованці на рік, а багато хто працював лише за харчування [3, с. 120].

Але С. Томара володів не лише Ковраєм. Йому також належало понад десяток інших «местечек, сел, деревень, и хуторов», зокрема Війтівці, Подставок, Нова Гребля, Богушова Слобідка, Синьооківка, Семенівка, Гутчан, острови на Дніпрі. Усі ці села й хутори разом із їхніми жителями, «по последней 1782 года ревизии за мною записанными» [3, с. 120], були закріплені за Томарою, і він заповів їх своїм дітям. Це свідчить про те, що С. Томара володів тисячами десятин землі й великою кількістю кріпаків. Для закріпачення селян він використовував різні методи.

У зібранні документів, відомих як «Бумаги Томар», міститься лист від 26 липня 1757 р., надісланий гетьманові К. Розумовському. У ньому козак І. Кузьменко скаржиться, що С. Томара силоміць перетворює його та братів на кріпаків, змушуючи виконувати панщину, а також відбирає землю, позбавляючи його статусу козака. Скаржник наголошує, що його «вовся разорили» й позбавили козацьких прав. Місцеве населення постійно зазнавало гноблення та різноманітних утисків [3, с. 120].

Наприклад, у 1739 р. для потреб московської армії було конфісковано 20 волів, що належали коврайським селянам. Драгуни полку, який проходив через село, свавільно забирали селянське майно й худобу [20, арк. 70–71; 18, арк. 1–4]. Протестом проти феодалного гніту, що зростав, стали масові втечі селян від поміщиків. Так, у 1773 р. з маєтку Томари втекло 29 родин [1, с. 303; 21, арк. 37–39].

Про численні втечі селян повідомляв і сам С. Томара в бесіді з французьким мандрівником Жильбером Роммом, який у 1786 р. разом зі своїми друзями здійснив подорож територією сучасної України й написав книгу «Путешествие в Крым». «Він (С. Томара) дуже скаржиться на втечі селян, які йдуть до Польщі. Такі втечі за кордон відбуваються досить часто» [10, с. 16–18].

Центральна садиба Томар розташовувалася в с. Коврай. Це був красивий старосвітський дерев'яний будинок на цегляному фундаменті, який став окрасою місцевості. Садибу оточували пірамідальні тополі, з яких до наших днів збереглися два дерева. Родинний герб прикрашав панський дім, додаючи йому особливості величчя. Він виглядав так: «У щиті, що має блакитне тло, зображено довгий золотий хрест, над ним срібна шестикутна зірка і внизу хреста срібний місяць рогами догори. Щит увінчаний дворянським шоломом та короною. Нашоломник: намет на щиті блакитний, підкладений сріблом. По

боках два журавлі. Золотий хрест, вміщений над півмісяцем, є центральною фігурою, мав означати перемогу над мусульманством. Під щитом розташовувався девіз: *Ducit, alit, salvet* (Відвести, нагодувати, врятувати)» [8, с. 24]. Будинок Томари не зберігся.

У ревізійній книзі від 31 серпня 1767 р. вказано: «В оном селе жилой его Томари дом близ царини между шляхами з Гельмязова в село Драбовцы и в местечко Золотоношу идучими, в коем покоев хозяйских деревянных ветхих, к жилью неспособных, под единою крышкою 7. Людских деревянных ветхих, к жилью еще способных с перегородками 2. Кухня деревянная ж 1. Амбаров для поклажи деревянной 1. Хлебных амбаров деревянных под соломяною крышкою ветхих 2. Лиодовня деревянная ж 1. Да в огороде птичная изба деревянная ж ветхая 1. В том же огороде хлебопашенная клуня рубленая деревянная 1» [3, с. 120].

На території маєтку Томари була левада з дубовим чагарником, дерев'яна конюшня, три плетені сараї, а поряд із конюшнею – стара хата, де взимку перебували конюхи. У 1753–1759 рр., навчаючи сина С. Томари Василя, тут жив Г. Сковорода [2, с. 52] – або в одному з «семи покоев хозяйских», або в якійсь із хат для слуг. Маєток значився під № 28 на шляху із Золотоноші до Коврая з правого боку дороги (загалом на цьому боці було 56 дворів і пустих ділянок, а на лівому – 55) [3, с. 119–120]. У 1767 р. «вышеописанной жилой двор состоит впусту», що свідчить про те, що Томара із сім'єю тимчасово переїхав до іншого свого маєтку, а згодом повернувся.

Відомий фольклорист С. Нехорошев ще на початку 20-х рр. XX ст. зібрав багато свідчень від старожилів, які були добре обізнані із цікавими фактами історії с. Коврай. С. Нехорошев вивчив родинні зв'язки Томар і склав родовідні дерева оповідачів. Ці дані він зафіксував у власному «Коврайському зошиті» [9, с. 216]. Завдяки кресленням фольклориста ми можемо уявити, як виглядала садиба Томар, яка складалася із 34 будівель і була оточена високим кам'яним парканом. До сьогодні збереглася лише одна споруда маєтку – кам'яний льох. Зовні він не виглядає як 300-річна будівля [11, с. 22], оскільки зазнавав кількох ремонтів, під час яких не враховувалися архітектурні особливості XVIII ст.

На території маєтку була усипальня. «Це святе місце, до якого всі ставилися з особливою пошаною. В центрі усипальні стояв столик, накритий парчею. На столі – хрест, поруч багато квітів». У селі, в садибі П. Опанасенка, збереглася надмогильна плита Анни Василівни Томари (матері учня Г. Сковороди). Вона померла в 1789 р., про що свідчить напис на камені: «Анна Васильевна Томара весной ...1789 года ... 14 дня дана сіе ...при храме 20 числа» [12, с. 47]. Ця надмогильна плита була потрібна комусь із селян Коврая для виготовлення жорен, про що свідчить видовбаний у центрі каменю круг, а гострі кути намагалися заокруглити. Тому в написі не вистачає кількох слів.

План маєтку Томар допомагає відчутти масштабність володінь і прагнення господарів бути не гіршими за найбагатших власників: тут були альтанка, оранжереї, чоловічі й жіночі купальні, флігелі для гостей, яких збиралося багато й часто. Це були родовиті представники місцевих аристократів, власники сусідніх сіл і хуторів [12, с. 66].

Отже, територія колишнього маєтку Томар сьогодні повністю вписується в окреслені межі Природничо-історичного комплексу імені Г.С. Сковороди – пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Зошит С. Нехорошева дає відомості про дерев'яну церкву, побудовану Томарами. У записаному від М. Могили переказі читаємо: «З Переяслава їхав пан вперше до Коврая. У фаєтоні сиділи пан Томара, а з ним ще троє панів та кучер Семіон. Дорогою їх застала страшна гроза. ...Карета перекинулась, коні попадали. Коли вранці люди збіглися рятувати панів, карету поставили на колеса і побачили: кучер Семіон і пан Томара живі, а троє панів – гості Томар – мертві. Невдовзі прийшов пан з жінкою на це місце. Зняв Томара шапку, шаблю, став на коліна і намалював на землі хрест. Скоро на тому місці Томара поставив невелику дерев'яну церкву і вніс до церкви дорогі дари» [11, с. 48].

Томари хотіли, щоб усе, що їх оточує, було якнайкращим. Так, на кошти учня Г. Сковороди Василя Томари в 1803 р. в с. Коврай побудована цегляна Троїцька церква. Будівництво розпочали в останнє десятиріччя XVIII ст. «Люди багато зазнали горя, коли будували нову кам'яну Коврайську церкву. ... Коврайські мужики їздили волами до Золотоноші, Полтави, Києва за всім необхідним для будівництва церкви. ...Під горою глину на цеглу місили жінки, а потім пан заборонив – сказав, що треба місити чоловікам. ...Жінки все найкраще віддавали до церкви: рушники, скатертини, ікони. Відкрили на Троїцю. Зійшлися люди з навколишніх сіл, хто пішки, хто волами. Красуня... А дзвони було чути дуже далеко. Кажуть, таких три було в усій Росії» [12, с. 94]. У 1927 р. церква була закрита місцевою владою і стала виконувати господарські функції: слугувала коморою, згодом клубом або просто залишалася пустою. Дзвони й огорожу було вивезено за межі села. У 1983 р. церква була остаточно зруйнована.

Цеглу вклали на дорогу куртка села – Загреблі. Але й сьогодні жителі с. Коврай називають те місце «Церквою».

Описами Київського намісництва (1780-і рр.) у селі зафіксовано вже 145 дворів із населенням 481 мешканець. При цьому тут був дворянський маєток Томар, три господарства різночинців, 27 належало виборним козакам, 1 – церковнику, а 118 – залежним селянам (посполитим і козацьким підсусідкам). Значними земельними масивами володіли колезький радник С. Томара та військовий товариш К. Рева [6, с. 108, 251].

Землі в околицях с. Коврай були й залишаються дуже родючими. У бесіді з французьким мандрівником Жильбером Роммом С. Томара описував особливості місцевих ґрунтів, наголошував на тому, що життя на цих землях існувало дуже давно. С. Томара повідомив мандрівника, що в цій місцевості можна добувати селітру за однієї умови: щоб земля була дрібна, м'яка й чорна, піщаний і глинистий ґрунт не містить селітри. С. Томара стверджував, що під час добування селітри він розкопав декілька курганів і «переплавив знайдені там цінні предмети: обладунки воїна і коня, дорогоцінності і прикраси. На деяких із них були написи; проте ніхто не зумів їх прочитати, але там був великий вміст золота і їх переплавили» [10, с. 16–18].

На численних десятинах землі Томари вирощували зернові культури. Мав поміщик і «пташник, який побудував понад берегом навпроти свого маєтку. Утримував гусей, індиків, качок, курей. Особлива гордість – воли. Була конюшня, свинарник, пасіка». На протилежному березі, за Кравцевою горою, знаходилися панські токовища. Господарством Томар керували управителі – вірні своєму господареві люди. Жителі села називають прізвиська Неруха та Пустовіта, які відрізнялися особливою жорстокістю й ненавистю. Один із курганів біля с. Коврай має назву «Нерухова могила». Саме звідси управителеві було зручно спостерігати за роботою кріпаків [12, с. 18].

Таким чином, дослідивши наявну джерельну й літературну базу, можемо зробити висновок, що рід Томар мав грецьке походження та відіграв значну роль в історії українського козацтва й дворянства. Засновником української гілки роду став Іван Томорка, який оселився в Україні в середині XVII ст. Представники роду швидко інтегрувалися в козацьке середовище, отримали високі посади в козацькій адміністрації та стали частиною «малоросійського дворянства». Василь Томара, нащадок Івана, відіграв ключову роль у заселенні й розвитку с. Коврай, що стало центром родових володінь. Село поступово перетворилося на важливий економічний і культурний осередок. Рід Томар володів великими земельними угіддями, керував багатогалузевим фільварком, що включав сільськогосподарське виробництво, тваринництво та ремесла. Значний вплив мали й кріпосні відносини, які були характерними для маєтків Томар. Родина Томар залишила помітний слід у культурному житті регіону. Побудована ними Троїцька церква стала духовним осередком, а сам маєток приваблював гостей своєю розкішшю. Дослідження історії роду Томар виявило їхній важливий внесок у розвиток української державності, культури й економіки. Їхні маєтки й діяльність стали частиною історичної спадщини України. Ці висновки засвідчують важливість подальших досліджень історії роду Томар і їхнього впливу на регіональну історію.

Література:

1. Голиш Г. Земля, де творив Сковорода. *Подорож Златокраєм*. Черкаси : Вертикаль, 2018. С. 302.
2. Дзюба О. Григорій Савович Сковорода та Василь Томара: епізод зі взаємин учителя і учня. *Київська академія*. Вип. 5. Київ, 2008. С. 51–57. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6abf25a8-bb12-4fcd-8928-c84e1d882ba3/content>.
3. Махновець Л. Григорій Сковорода. Київ : Наукова думка, 1972. С. 119–121.
4. Мельниченко В. Черкаський край у XVIII ст. *Моя Черкащина*. Черкаси : Вертикаль, 2006. С. 8.
5. Модзалевський В. Малоросійський родословник / Укр. генеал. т-во, НАН України, Ін-т рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Київ, 1996. С. 58–75. Вип. 1. Т. 5. URL: <http://surf.li/hmvuhu>.
6. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. Описово-статистичні джерела АН УРСР / ред. кол. П.С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1989. С. 108, 251.
7. Пономаренко М. У царських кайданах. *Золотоніщина*. Черкаси, 1991. С. 27–28.
8. Почепцов В. Домантів. Черкаси, 2006. 96 с.
9. Різник Ю., Шамара С. Відчуття історії: С.С. Нехорошев і його «історичні оповідання». *Записки Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах* : збірник наук. статей. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2009. Том 2 : Праці історико-філософської секції / за ред. В.В. Масценка. С. 216–221.
10. Ромм Ж. Коврай. Беседа з С.В. Томарой. *Путешествие в Крым в 1786 г.* Ленинград, 1941. С. 16–18. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/HistSources/Romm/Kovraj.html>.
11. Рукописи Нехорошева С.С. Зошит 1. *Інвентарна книга № 1 Літературного музею Григорія Сковороди (с. Коврай)*. 63 с.

12. Рукописи Нехорошева С.С. Зошит 2. *Інвентарна книга № 1 Літературного музею Григорія Сковороди (с. Коврай)*. 118 с.
13. Степан Васильович Томара. *Rodovid*. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:334874>.
14. Томара Степан Васильович. *Вікіпедія*. URL: <http://surl.li/sjhlee>.
15. Томозов В. До історії української гілки старовинного роду Томар. *Українська біографістика*. 1999. Вип. 2. С. 193–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_1999_2_48.
16. Томазов В. Томари. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://surl.li/holzjj>.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1174. Арк. 6–8.
18. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1–4.
19. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 33.
20. ЦДІАК України. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 70–71.
21. ЦДІАК України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 37–39.